

М.В. Савостьянова,
кандидат філософських наук, доцент
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

АКСІОЛОГІЧНІ ТА ОНТОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ГУМАНІТАРНИХ ПАРАДИГМ

У статті конкретизовано зміст поняття "парадигма" та його зв'язок з науковим пізнанням. Обґрунтовано взаємозв'язок онтології й аксіології. Проаналізовано специфіку гуманітарних парадигм.

Актуальність постановки питання про онтологічні й аксіологічні підстави гуманітарних парадигм ми бачимо, насамперед, у тому, що такий підхід дає можливість розглядати поставлену проблему на науковому теоретичному рівні, а не на рівні полеміки. З іншого боку, з'являється можливість проаналізувати гуманітарний ракурс сучасної науки, можливості її впливу на формування гуманітарних парадигм сучасності.

Такий підхід також може бути корисний для вивчення проблеми толерантності й виділення в її основі, принаймні, двох складових – онтології й аксіології. Хоча, звичайно, ми розуміємо, що імпліцитних й експліцитних основ, на яких будується ідея толерантності значно більше – метафізичні, гносеологічні, соціокультурні, антропологічні та ін. Однак формат наукової статті не дозволяє проаналізувати їх усі в одній роботі.

Основні завдання, які ми ставимо в статті, наступні:

- з'ясувати зміст поняття "парадигма" і його зв'язок з науковим пізнанням;
- виявити взаємодію онтологічних й аксіологічних основ парадигми, їхній зв'язок із праксеологією;
- визначити специфіку гуманітарного знання та гуманітарної парадигми;
- показати значення онтологічного й аксіологічного підходів до вивчення проблеми толерантності.

Успішне вирішення цих завдань можливе тільки на міждисциплінарному рівні, оскільки буде потрібним залучення інформації з різних галузей знання, таких як філософія і методологія науки, філософська антропологія, філософія культури, онтологія, аксіологія, соціальна філософія. Велике теоретичне та методологічне значення для вивчення цієї теми мають праці таких вітчизняних і закордонних філософів, як Г. Йонас, М. Каган, С. Кримський, Т. Кун, І. Лакатос, А. Майданів, М. Марчук, Ю. Мелков, М. Попович, Г. Ріккерт, В. Чуйко та ін.

Однією з теоретичних проблем сьогодні є та обставина, що термін "парадигма" став дуже популярним. Настільки, що його зміст майже розмивається і зливається з такими поняттями, як дискурс, стратегія, концепція, точка зору і т.д. (наприклад, "парадигма розвитку культури", "економічна парадигма", "парадигма розуміння" та ін.) Поняття "парадигма", яке здобуло своє власне життя, все більш віддаляється від поняття "наука". На наш погляд, це не завжди говорить про універсальність терміну, а найчастіше – про його некоректне застосування.

Однак Т. Кун, з чієї легкої руки термін "парадигма" став популярним у науковому співтоваристві, нерозривно пов'язував його з наукою і вказував на його дуже складну структуру. Він, зокрема, так визначав це поняття: "Під парадигмою я розумію визнані всіма науковими досягненнями, що протягом певного часу дають науковому співтовариству модель постановки проблем і їхнього розв'язання" [1: 11]. Відзначимо, що у науці моделі постановки і розв'язання проблем повинні спиратися на безперечні наукові досягнення. Отже, вони не можуть створюватися на підставі бажань, переваг, вивчення поглядів чи підрахунку голосів "за" і "проти". Таким чином, ніяка парадигма (у точному змісті цього слова) не може бути створена без використання наукової фактичної бази та наукової аргументації. Це стосується як природних, так і гуманітарних наук.

Для подальшого дослідження необхідно з'ясувати, що ми будемо називати гуманітарними науками і гуманітарним знанням.

Під гуманітарним знанням ми розуміємо знання про людину, специфічно людські (антропологічні) характеристики і людиномірні системи (соціальні структури й інститути та ін.), що стали результатом активності цих характеристик (чи параметрів). Гуманітарні науки, відповідно, – це діяльність з одержання таких знань. А гуманітарні проблеми – це проблеми, що є наслідком деструкції, деградації, дисгармонійного розвитку антропологічних характеристик людини, соціокультурних структур й інститутів.

Уточнюючим поняття "парадигма" є термін Т. Куна "дисциплінарна матриця". Через освіту наука сьогодні перетворює величезні маси людей у носіїв таких матриць. Гуманітарна наука в інформаційному суспільстві стає дуже могутньою силою формування людей як носіїв дисциплінарних матриць, зручних певним соціальним групам.

У сфері гуманітарних наук, ще більш, ніж у сфері природознавства, вибір моделі постановки проблем та їхнього рішення не є вільним від аксіологічних, світоглядних, смислових причин. Тому є можливим виділення аксіологічного підходу як методологічного для вивчення зміни парадигм гуманітарних наук.

Для аксіологічного дослідження гуманітарних парадигм буде потрібним, насамперед, їхній функціональний аналіз. У свою чергу, саме аксіологія, а не отологія чи гносеологія акцентує увагу на функціональних можливостях буття. Однак сама аксіологія нерозривно пов'язана з онтологією й поза онтологією існувати не може.

Переходячи до аналізу онтологічних засад парадигми, відзначимо, що в наші завдання не входить ані аналіз категорії буття, ані аналіз розуміння онтології в історії філософії. Необхідність звернення до онтологічних засад парадигми ми пов'язуємо, насамперед, із тим, що розвиток будь-якої парадигми є неможливим без виділення об'єкта дослідження і використання категоріального апарата. Але, виділяючи щось як об'єкт дослідження, наука неминує приписує йому (хоча б гіпотетично) онтологічний статус, а використовуючи категоріальний

апарат, приписує об'єкту певні властивості та включає його в загальний закономірний зв'язок з іншими об'єктами, процесами і явищами.

У категоріальній формі конденсується досвід пізнання, практичної діяльності. У процесі розвитку наукового пізнання відбувається розвиток категоріальних структур, змінюються місце та роль у них окремих категорій, а деякі фундаментальні поняття набувають категоріального сенсу (наприклад, інформація, самоорганізація, симетрія і под.). Виявлення основних елементів категоріального апарату конкретної наукової парадигми дозволяє розкрити логіку її розвитку, закономірності перетворення структури її понять.

Категорії мають онтологічний зміст і одночасно виконують гносеологічні функції. Якщо проблему буття назвати псевдопроблемою, як це зробив неопозитивізм, то ми зіткнемося з певними труднощами – деонтологізація стане однією з причин некритичного прийняття мови спостереження як фундаментального рівня буття науки.

У ХХ ст. стають особливо помітними спроби зрозуміти буття виходячи з аналізу свідомості (Е. Гусерль, М. Гайдегер, П. Сартр та ін.), а категорії – не як форми мислення, яка має справу з онтологічними об'єктами, а як мовної структури (лінгвістичний поворот у філософії). У логічному позитивізмі (Р. Карнап, О. Нейрат) аналіз категорій підмінюється формально-логічним аналізом синтаксису й семантики наукових мов, а для аналітичної філософії категорії виступають як форми класифікації явищ, закладених у структурах природної мови.

Тенденції деонтологізації, спроба зняття проблеми буття і перетворення її в проблему гносеології чи логічного аналізу мовних структур зрозумілі, як зрозуміла і спроба усунення з науки метафізики. Більш того, можна сказати, що вони природні й викликані до життя значною мірою розвитком самої науки (яка за час свого існування продемонструвала кількаразову зміну онтологій, а також внутрішнє дроблення на слабко зв'язані між собою дисциплінарні онтології). Проте, виділяючи щось як об'єкт дослідження, наука неминуче приписує йому онтологічний статус, а включаючи цей об'єкт у теорію чи концепцію, використовує категоріальний апарат, приписуючи, таким чином, об'єкту онтологічні властивості й характеристики. Можна, звичайно, сказати, що існуючий світ – це лише ілюзія нашої свідомості, майя, а опис фундаментальних законів, характеристик і процесів – це тільки "спосіб говорити". Однак наука цього не робить, зберігаючи розрізнення між науковим і ненауковим пізнанням і свій авторитет у культурі як основного постачальника знань про світ.

Концептуальний аспект будь-якого підходу до проблеми містить у собі, насамперед, визначення онтологічного типу об'єкта, встановлює хоча б найзагальніший характер цього об'єкта, його категоріальну приналежність. Як відзначає А. Майданов, це дозволяє "віднести досліджуваній об'єкт до одного з таких типів, як предмет, явище, процес, система, структура, елемент системи, причина, наслідок, клас, ансамбль, комплекс та ін." [2: 49]. Така первісна ідентифікація підказує ті чи інші пізнавальні дії з ним, формує в науці адекватні підходи до досліджуваних об'єктів – системний, структурний, процесуальний і под.

Переходячи на рівень дій з об'єктом, потрібно враховувати, що об'єкт пізнання – це завжди безліч предметів пізнання, кожний із яких не тільки відносно самостійний. "Варто також мати на увазі, – пише Ю. Ларін, – що, оскільки пізнання будь-якого об'єкта є процесом, пізнання його предметних рівнів також повинне бути зрозумілим як процес – процес, у ході якого по цілком визначеній "логіці" з необхідністю здійснюється перехід від одного рівня до іншого" [3: 22].

Визначаючи онтологічний статус наукової парадигми, процесу пізнання і предметного світу, з яким вона має справу, як методологічну вимогу можна виділити вихідний принцип її сутнісного збагнення як різноманітного, але єдиного у своїх проявах матеріального й духовного буття. Вибір у досліджуваному об'єкті того чи іншого параметру й перетворення його на онтологічну підставу підходу до рішення відповідної проблеми приводить до формування різних напрямків у дослідженні цього об'єкта. Але суть вибору підходу є в підведенні досліджуваного об'єкта під те чи інше поняття чи теорію. Чим більш конкретне поняття чи уявлення, під яке підводяться явища, тим більша можливість ідентифікації цього явища, чим більш онтологізований об'єкт, чим більш розробленим є категоріальний апарат його вивчення і концептуальні схеми, у які він вписується як елемент, тим більшу довіру викликають результати його дослідження.

Онтологічні підстави парадигми тісно зв'язані з її гносеологічними підставами. І не тільки тому, що ще досократики однією з задач онтології вважали прагнення пояснити зв'язок буття з конкретними предметами, виключно розумового з почуттєвим сприйняттям, а Платон зв'язував онтологію з ученням про пізнання як інтелектуальне сходження до дійсно суших видів буття. Не тому, що існувала ще докантивська традиція побудови онтології на основі гносеології, яка вплинула на творчість Й. Фіхте, Ф. Шелінга і Г. Гегеля. І не тому, що тільки марксизму-ленінізму вдалося "перебороти" протиставлення онтології та гносеології, доводячи, що закони мислення і закони буття збігаються у своєму змісті, а діалектика понять є відображенням діалектичного руху реального світу (закріпивши це єдиним аргументом: "Вчення Маркса всесильне, тому що воно вірне"). Але тому що, як вважав Кант, питання про буття не має смислу поза сферою реального чи можливого досвіду в ситуації відсутності суб'єкта, який пізнає і освоює практичний світ, оформляючи результати чуттєвого досвіду й уможливаючи висновків категоріальним апаратом, фіксуючи і систематизуючи, таким чином, знання про світ.

Питання про цінності також не має смислу поза сферою практичного досвіду і того, що ми уявляємо як реально існуюче, тобто поза онтологією. Зміни в онтології, уявленнях про світ неминуче впливають на ієрархію цінностей. Як говорив М. Каган, цінності – це ні що інше, як життєві смисли [4]. Однак мисляча людина не може розглядати цінність поза існуючим, поза буттям як таким. Саме тому зміни в онтології призводять до змін в аксіології і переструктуруванні ієрархії цінностей. Таким чином, виявивши нерозривний зв'язок цінностей з онтологією, гносеологією і практичною діяльністю, якій вони додають зміст і напрямок, ми ще раз переконуємося, що наявність у культурі тих чи інших цінностей – це питання домінування в ній тієї чи іншої онтології, а не питання думок, переваг і побажань більшості. Тому під час обговорення тієї чи іншої гуманітарної парадигми краще починати дослідження не з цінностей, а з онтології. Такий підхід буде науково

коректним і дасть можливість вивчати проблему на високому теоретичному рівні, а не боротися з вітряними млинами в процесі чергової деонтологізованої полеміки.

Аксиологія може мати як гносеологічну, так і методологічну функцію. Навіть факт у сучасній науці перестає бути "елементарною часткою" наукового знання. "Те, що робить факти значущими, цікавими, потрібними, – відзначає Ю. Мелков, – полягає значною мірою саме в значеннєвому і ціннісному їхньому аспекті, у погляді з певної точки зору. Якщо навіть і можна виділити у фактичному знанні "голу" інформацію, позасмисловий зміст факту, то такий зміст буде буквально безглуздим, насамперед для самої науки" [5: 196].

Методологічний зміст аксиології може бути обґрунтованим за допомогою прояснення її понятійного апарату до рівня упорядкування категоріальних схем. Однак ця задача може бути вирішеною тільки за умови визнання онтологічного статусу аксиології. Але для цього необхідно робити акцент не на зв'язку цінностей історичної епохи з її соціокультурними традиціями, а на наявності в науці та культурі повноцінної й не суперечливої онтології, з якої і виводяться цінності. Тільки в цьому випадку стане зрозумілим – яким чином цінності обґрунтовуються, який статус (соціокультурний, методологічний, гносеологічний, онтологічний, метафізичний) вони мають у тій чи іншій гуманітарній парадигмі.

Однак однією з проблем сучасної науки і культури є те, що й та, й інша цілком існують без цілісної, несуперечливої онтології. Незважаючи на те, що сьогодні в науці як ніколи є популярним термін "онтологія", він, як і термін "парадигма", стає дуже невизначеним, занадто широко і найчастіше некоректно застосовуваним. Тим часом, як відзначає І. Добронравова, "нова нелінійна картина світу і нелінійне мислення припускають переосмислення й онтологічної, і гносеологічної складових філософських основ науки" [6: 194].

Наслідком фактичної деонтологізації як природознавства, так і гуманітарної науки стає полеміка про те, чи мають певні цінності онтологічний статус, чи вони є наслідком довільного вибору людини і культури. Однак німецький філософ Г. Йонас, наприклад, відзначав, що "аксиологія повинна стати частиною онтології – тобто, необхідно усвідомити, що цінності укорінені й у бутті, переборюючи тим "штучну безодню" між існуючим і належним буттям" [7: 124].

Проблема взаємозв'язку аксиології й онтології та їхньої ролі в обґрунтуванні гуманітарної парадигми важлива тому, що гуманітарні парадигми направляють розвиток суспільства і культури по тому чи іншому шляху. Вони не можуть не враховувати специфіки людської діяльності, людських потреб, смислів, цілей і цінностей існування людини в цьому світі. Точніше, повинні були б їх враховувати, однак не завжди мають для цього адекватні методологічні й гносеологічні можливості. Великі складності виникають також тоді, коли словом "парадигма" називають те, що не має ніякого відношення ані до поняття парадигми, ані до онтології й системи цінностей, які з неї випливають.

У формуванні гуманітарних парадигм імпліцитно присутні наступні моменти. Відтоді, як наука стає нерозривно пов'язаною з іншими соціокультурними інститутами, їх уже цікавить не тільки її авторитет, але і її можливості. Однак проблема полягає в тому, що в міру зростання перетворювальних можливостей науки зростає не ступінь її самостійності, а ступінь залежності від інших соціокультурних інститутів. Парадигми гуманітаристики більш, ніж парадигми природничих наук обумовлені соціокультурними факторами, а тому мають свою специфіку й особливості функціонування. Гуманітарна наука ще більш, ніж природна залежить від інтересів певних кіл і соціальних груп інформаційного суспільства, від його цілей і задач, від соціального замовлення.

Вважається, що саме соціальне замовлення, а не онтологія й логічно пов'язана з нею аксиологія лежать в основі формування сучасних гуманітарних парадигм. У такому випадку невизначеність змісту поняття "парадигма" дуже зручно. У тому, що ці процеси відбуваються легко переконалися, якщо запропонувати авторам чергової гуманітарної парадигми висловити не тільки базову концепцію, але і вяснити категоріальний апарат, яким вони користуються при створенні концепції. А, по суті, – з'ясувати, з якої онтології вони виходять при побудові концепції, чи цілісна ця онтологія, чи не суперечить загальноновизнаним науковим фактам і чи сумісна вона з пропонованою авторами (явно чи неявно) системою цінностей. Прояснення цих питань має не тільки теоретичне, але і практичне значення, оскільки реальна гуманітарна парадигма може стати програмою перетворення соціальної дійсності, яка, в свою чергу, як відзначав С. Кримський, у свідомості людини конституюється не інакше, як ціннісно-смысловий універсум [8: 27].

Онтологічний і аксиологічний аналіз гуманітарних парадигм може бути застосований і у вивченні толерантності як однієї із серйозних соціогуманітарних проблем сучасності. Представники різних культур, традицій і соціальних груп реально діють у рамках тієї чи іншої гуманітарної парадигми, незалежно від того, усвідомлюють вони це чи ні. При усвідомленні парадигми, пов'язаних із нею системи цінностей і життєвих смислів, дія буває послідовною та теоретично обґрунтованою. Це – свідомий і аргументований вибір людини і культури. Але якщо вибір робиться тільки на підставі емоційних та інтелектуальних переваг, то він у принципі не має потреби в онтологічній чи аксиологічній аргументації, як і в коректному розумінні значення терміну "парадигма".

Толерантність припускає поважне відношення до чужого вибору. Але потрібно розуміти, що це припускає також поважне відношення до іншої онтології, аксиології та праксеології, а не тільки до інших людей, культур і соціальних груп. Однак варто розуміти, що це можливо лише в двох випадках – при усуненні претензій будь-якої онтології (у тому числі наукової) на істину чи при розумінні, що онтологічна й аксиологічна одностайність все-таки існує, але вона не може бути нав'язана силою. Перший варіант може виглядати більш демократичним, однак при вибудовуванні парадигми розвитку культури з усіх "рівнозначних онтологій" з неминучістю доведеться вибирати тільки одну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Кун Т. Структура научных революций. – М.: Прогресс, 1975. – 288 с.
2. Майданов А.С. Интеллект решает неординарные проблемы. – М.: ИФРАН, 1998. – 326 с.
3. Ларин Ю.В. Мировоззренческо-методологические основы постижения культуры: проблема концептуализации: Автореф. дисс. ... док. филос. наук. – Тюмень, 2004. – 38 с.
4. Каган М.С. Философия культуры. – СПб.: Петрополис, 1996. – 416 с.
5. Мелков Ю.А. Факт в постнеклассической науке. – К.: Парапан, 2004. – 223 с.
6. Добронравова И.С. Постнеклассический тип рациональности и основания синергетики // SENTENTIAE: Наук. праці спілки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства). – 2004. – Спецвип. № 1 – С. 190-199.
7. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Пер. з нім. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.
8. Кримський С.Б. Запити філософських смислів. – К.: Парапан, 2003. – 240 с.

Матеріал надійшов до редакції 24.10.2007 р.

Савостьянова М.В. Аксиологические и онтологические основания гуманитарных парадигм.

В статье конкретизируется содержание понятия "парадигма" и его связь с научным познанием. Обосновывается взаимосвязь онтологии и аксиологии. Анализируется специфика гуманитарных парадигм.

Savostyanova M.V. The Axiological and Ontological Basis of Humanitarian Paradigms.

The article specifies the content of "paradigm" notion and its connection with scientific cognition. It substantiates the interconnection of ontology and axiology. The specific character of Humanitarian paradigms is analyzed.